

PAPER DETAILS

TITLE: ADANA SEHRİNİN TARİHİ GELİŞİMİ (XVI-XVIII. YÜZYILLAR)

AUTHORS: Yrddoç Saim YÖRÜK

PAGES: 287-308

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/50794>

ADANA ŞEHRİNİN TARİHİ GELİŞİMİ (XVI-XVIII. YÜZYILLAR)

Saim YÖRÜK*

ÖZET

Şehirlerin günümüzdeki durumlarını anlamada kuruluş ve zaman içindeki gelişimini bilmek oldukça önemlidir. Geçmişin izlerini taşıyan mahalleler, şehirlerin gelişimini yansıtmaktadır. Bu sebeple şehir tarihi çalışmalarında mahallelerin önemi büyüktür. Tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Adana birçok araştırmaya konu olmuş bir yerleşim birimidir. Bu çalışmanın amacı, dünya üzerinde çok önemli bir coğrafyada köklü bir geçmişe sahip olan Adana şehrinin mekânsal gelişiminin ve değişiminin nasıl olduğunu, bu gelişme ve değişimin zamanla şehrin mahalle isimlerinde nasıl bir değişikliğe neden olduğunu ortaya koymaktır. Çalışmada tarihsel süreç içerisinde, XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıl ortalarına kadar, Adana şehrinin mahalleleri dikkate alınarak mekan düzeyindeki gelişimi ve değişimi konusu ele alınmıştır. Çalışmanın kaynaklarını Adana şer‘iyye sicilleri, Osmanlı arşiv belgeleri ve Adana şehri hakkında yapılmış çalışmalar oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Adana, Şehir, Mahalle, Mekânsal Gelişim, Tarihi Şehir Coğrafyası.

THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF ADANA (XVI-XVIII. CENTURIES)

ABSTRACT

It is very important to know the establishment and development of cities throughout the history in understanding of the current status of cities. Neighborhoods with traces of the past reflect the development of cities. Therefore, studies on urban neighborhoods are of great importance. Adana, which has hosted many civilizations throughout the history, has been the subject of many researches. The purpose of this study is to reveal the spatial alteration and development of Adana, which has a deep-rooted history in an important region, and how this alteration and development has changed the names of neighborhoods in the course of time. In the study, spatial alteration and development of Adana have been discussed considering the neighborhoods in the historical process, from 16th century to mid-18th. The study resources consist of Court Registers of Adana, Ottoman archival documents, and studies made on Adana.

Key Words: Adana, City, Neighborhood, Urban Development, Historical Urban Geography.

1.Giriş

Jeopolitik bakımdan Doğu Akdeniz’de önemli bir coğrafyada kurulmuş olan Adana şehri köklü bir geçmişe sahiptir. Adana, Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının birbirine kavuştuğu önemli bir güzergah üzerinde bulunmaktadır. Dünya üzerinde birçok farklı kültürün birbiriyle etkileşim halinde bulunduğu bir bölgede bulunan Adana şehri, Çukurova’ya hakim olan Ramazanoğulları’na başkentlik yapmıştır. Osmanlı döneminde de

*Yrd.Doç. Dr. Saim YÖRÜK, Dicle Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü - Diyarbakır. saimyoruk@hotmail.com

önemini korumuş, idarî bakımdan kimi zaman sancak merkezi kimi zamanda eyalet merkezi olmuştur. Adana, Osmanlı İmparatorluğu'nun başta başkent İstanbul olmak üzere Bursa, Ankara, Konya, Kayseri ve Sivas gibi önemli Anadolu şehirleri ile Halep ve Şam şehirlerinin bulunduğu Suriye, Mısır, Irak, İran ve Arabistan toprakları arasında kalan önemli askerî, ticarî ve dinî yollar üzerinde yer almaktadır. Bu stratejik konumundan dolayı tarihin en eski devirlerinden itibaren önemli bir merkez olmuş ve bu özelliği her devirde muhafaza etmiştir (Yörük, 2011:154-160). Ayrıca Adana coğrafi konumu sebebiyle tarihin her döneminde çeşitli etnik unsurların kavuştuğu ve kaynaştığı bir yer olmuş, farklı inançlara ve kültürlere sahip insanları barındırmıştır.

Çalışmada, Anadolu ve Suriye arasında önemli bir noktada yer alan Adana şehrinin XVI-XVIII. yüzyıllar arasında mahalle düzeyinde mekânsal gelişimi analiz edilmiştir. Temel kaynak olarak Adana tahrir defterleri ve Adana şer'iyye sicilleri kullanılmıştır. Şehrin mahalleleri, tahrir defterlerinden, şer'iyye sicillerinde yer alan bedel-i avarız, bedel-i nüzul malı toplanması için düzenlenen mevkûfât defteri suretlerinden; mütesellim, mutasarrıf veya başka bir devlet görevlisi için toplanan çeşitli resimlerin yazıldığı salyâne defterlerinden; şehrin idarî, sosyal vb. kurumlarının tamiri ve termîmi, çok değişik vergi ödemeleri için yapılan masrafların hane sayısına göre toplanması için tanzim edilen tevzî ve taksim kayıtları gibi çok değişik amaçlar için toplanan vergilerin yazıldığı belgelerden tespit edilmiştir. Ayrıca, şehirdeki emlak sayımı için 1750 yılında hazırlanmış olan mülk sahipleri ve kiracıları gösteren defterden de Adana'nın mahallelerini ayrıntılı olarak tespit etmek mümkündür (AŞS. 29:1-52). Adı geçen bu kaynaklardan başka mahallelerin tespitinde muhtelif arşiv vesikalarından ve daha önce Adana tarihi üzerine yapılmış çalışmalardan da istifade edilmiştir.

Şehrin mahalleleri XVI. yüzyılda 1525 (Kurt, 2004:3-15), 1530 (Şener-Dutoğlu, 1999:304), 1536 (TTD. 177:7-18), 1547 (Kurt, 2005/a:13-25) ve 1572 (Kurt, 2005/b:7-21) tarihli tahrir defterlerine, XVII. yüzyılda 1633-1634 yıllarını kapsayan 2 nolu şer'iyye siciline, XVIII. yüzyılın başlarında ki durumunu 1113/1701 tarihli tevzî ve salyâne kaydına (AŞS. 101:93-94, 101), XVIII. yüzyılın ortalarındaki durumu 1750 tarihli tevzî ve salyâne kaydına (AŞS. 28:102) göre tespit edilmiş olup ismi geçen mahalleler Ek 4'te tablo halinde verilmiştir. Söz konusu tablodan şehre yeni eklenen mahalleleri, birleşmiş veya bölünmüş mahalleleri, mahalle adlarında meydana gelen değişiklikleri yıllara göre takip etmek mümkündür. Adana şehri hakkında bazı bilgileri arşiv kaynakları yanında seyahatnâmelerden de öğrenmek mümkündür.

Adana şehrinin genişleme sürecini sağlıklı bir şekilde takip etmek için öncelikle mahallelerin konumlarını tespit etmek gerekmektedir. İncelenen dönemde mahallelerin konumlarını saptamak bazı sebeplerden dolayı güçtür. Tahrir defterlerinde mahallelerin konumları, şehrin neresinde bulunduğu, komşu olduğu mahalleler vb. topoğrafik bilgiler verilmemektedir. Adana şer'iyye sicillerinde ise bu tür bilgiler son derece sınırlıdır.

Mahallelerin konumlarının tespitinde karşılaşılan diğer bir zorluk ise şehrin görünümünü değiştirebilecek yangın, deprem, sel gibi çeşitli afetler, sonradan yapılan imar planları ve iskan faaliyetleri sebebiyle kaynaklarda ismi geçen, mahallelerde yer alan yapıların birçoğunun yok olması, günümüze kadar ulaşmamasıdır. Özellikle XIX. yüzyıldan itibaren imar planları doğrultusunda şehirde yapılan düzenlemeler, yol genişletme çalışmaları şehrin fiziki görünümünde önemli değişikliklere sebep olmuş, çok sayıda çıkmaz sokağın bulunduğu ve tarîk-i hass denilen sadece belirli evlerin yararlandığı yolların büyük bir kısmı değiştirilmiş, genişletilmiş ve büyük caddelere

bağlanmıştır (Aktan, 1967:18, 182). Bu zorluklara rağmen cami, mescit, medrese, hamam, çarşı vb. bazı yapıların günümüze kadar ulaşması, yine bu tür yapılarla ilgili olarak sicillerde geçen tayinler, alım-satım işlemleri, asayiş ve vergi hakkında vb. kayıtlar mahallelerin konumu hakkında bilgiler verebilmektedir. Bu bilgilerden yola çıkılarak mahallelerin şehrin neresinde konumlandığı, ne zaman ortaya çıktıkları, varsa başka adları, tarihî gelişimleri ve özellikleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu şekilde şehrin genel yapısının ortaya çıkarılması ve tarihî gelişiminin gözlemlenmesi amaçlanmıştır.

2.Adana Şehrinin Mekansal Gelişimi

Adana, Anadolu'nun güneyinde, Suriye ile Anadolu arasında Çukurova bölgesinde yer alan, günümüz Türkiye'sinin beşinci büyük şehridir. Adana şehri, Seyhan Irmağı'nın Toros Dağları arasından çıkıp Çukurova'ya ulaştığı yerde, Adana Ovası'nın kuzeyinde, söz konusu ırmağın sağ kıyısında, deniz seviyesinden 23 m. yükseklikte Tepebağ ve çevresinde kurulmuştur (Göney, 1976:1; Erdem, 1988:348).

Adana, ilk devirlerde Anadolu'nun en önemli yolları arasında olan Anadolu-Mezopotamya ve Mısır yolunun Gülek Boğazı vasıtasıyla Çukurova'ya açıldığı ve aynı zamanda o dönemlerde bir liman kenti olan Tarsus ile doğu yönünde Ceyhan Irmağı üzerindeki Misis arasında bir konaklama merkezi durumundadır. Ayrıca Seyhan Nehri'nin dağlar arasından çıkarak ovaya ulaştığı ve nehrin kolayca geçilebildiği yerde kurulmuş olması Adana'nın önemini arttırmıştır (Aktan, 1967:6; Darkot, 1997:127).

2.1.Seyahatnâmelere Göre Adana Şehri

XVI. yüzyıl öncesi şehrin mahalleri ve konumları hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Seyahatnâmelerde ve tarihi kaynaklarda verilen bilgiler ise daha çok şehrin genel görünümü hakkındadır.

1211 yılında Adana'ya uğrayan Wilbrand Oldenburg'a göre şehir hoş bir yerde, bir nehrin kenarında kurulmuş olmasına rağmen nüfusu fazla değildir (Ersan, 1999:282).

1432 yılında Kudüs'ten İstanbul'a kara yolu ile giden Fransız Bertrandon de la Broquiere göre Adana, güzel bir çevrede ve denize oldukça yakın bir yerde kurulmuş, etrafı surlarla çevrilmiş, çok iyi durumda bir ticaret şehridir (Broquiere, 2000:21, 175).

Venedikli bir tüccar ve seyyah olan Josaphat Barbaro'ya göre Adana, Memluk hakimiyetinde, büyük bir nehrin kıyısında yer almaktadır. Bu nehir üzerinde 40 adım uzunluğunda taştan yapılmış bir köprü bulunmaktadır. Ayrıca Adana ve nahiyelerinde kadife kumaş dokunmaktadır (Barbaro, 2005:62-63).

1529 yılında Adana'ya gelen Gazzi'ye göre ise, Adana küçük bir şehir olup etrafı bahçelerle çevrili, meyvesi çeşitli ve boldur. Şehre Seyhan Irmağı üzerinde yer alan taş bir köprüden girilmektedir. 1557 yılında Adana'ya gelen Kutbeddin el-Mekki ise şehirde Ramazanoğulları'na ait iki büyük cami ile iki büyük medresenin varlığından bahsetmektedir (Kamil, 1937:22-23).

Adana şehri hakkında bilgi veren diğer bir kişi ise Matrakçı Nasuh'tur (Matrakçı Nasuh, 1976:108/b). Matrakçı Nasuh, Kanuni Sultan Süleyman ile birlikte Irak seferi sırasında Adana'ya uğramış, Adana şehrinin bir minyatürünü yapmıştır. Matrakçı Nasuh'un, yapmış olduğu minyatür çiziminden Adana Kalesi ve şehri hakkında daha detaylı bilgi edinmek mümkündür. Minyatürde gösterildiğine göre şehir, kalenin

güneyinde yer almaktadır. Adana Kalesi ise kare planlı, her köşesinde yüksek burçları ve güneyde şehre açılan bir kapısı bulunan kale olarak tasvir edilmiştir. Ayrıca minyatürde kale içerisinde ve şehirde bulunan yapılar özellikleri ve niteliklerine göre resmedilmiştir.¹

Adana'ya gelen seyyahlar içerisinde şehir hakkında en detaylı bilgiyi Evliya Çelebi vermektedir. 1671 yılında Hicaz'a giderken Adana'ya gelen Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiye göre Adana Kalesi, Seyhan Nehri kenarında alçak bir tepe üzerinde kare şeklinde, çevresi 500 adım olan küçük, müstahkem bir kaledir. Toplam 7 kulesi olup üç tarafı hendekle çevrilidir. Doğu tarafı ise Seyhan Nehri'ne dayanmaktadır. Kalenin iki kapısı vardır. Biri kible yönünde çarşıya tarafına açılmaktadır. Diğer kapı ise doğu yönünde Seyhan Nehri'ne açılan su kapısıdır. Kale içerisinde 37 ev ve küçük bir cami vardır. Evlerin üzeri toprakla örtülüdür. Kalenin batısında ve kuzeyinde büyük bir varoş vardır. Her sokak başında tedbir amaçlı kale kapısı gibi kapılar bulunmaktadır. Her gece şehrin subaşı gözetiminde gece bekçileri tarafından kapatılmaktadır. Varoş, şehri bir daire gibi çevrelemektedir. Şehri çevreleyen bahçelerin uzunluğu 8.700 adım olup bahçelere çıkan yollar derin hendekler ile kesilmiştir. Büyük varoş içerisinde mahalleler ve bu mahallelerde yer alan bahçeler içinde 8.700 toprak ve kireç örtülü ev bulunmaktadır (Evliya Çelebi, 1935:333-338; 2005:168-171).

Adana şehri hakkında bilgi veren diğer bir seyyah ise Paul Lucas'tır (Ener, 1960:168-169; Yavuz-Özmen, 2000:294-295). Lucas, 1706 yılı sonlarında Adana'ya gelmiş olup daha çok şehrin kalesi, Seyhan Nehri ve Taşköprü dikkatini çekmiştir.

Görüldüğü üzere, değişik sebeplerle Adana'ya gelen seyyahlar şehrin konumu ve genel görünümü hakkında bilgiler vermekte, şehirde dikkat çeken önemli fiziki unsurları vurgulamaktadırlar.

2.2.Ramazanoğulları Beyliği Döneminde Adana Şehri

Adana, 1360 yılında, Türkler tarafından fethedildiği zaman günümüzdeki Taşköprü'nün karşısında bulunan Adana Kalesi ve çevresinde oluşan Tepebağ, Kayalıbağ, Ulucami ve Karasoku semtleri civarından oluşmaktadır. Etrafı surlarla çevrili olan şehir kısa sürede Türklerin imar ve iskan faaliyetlerine sahne olmuştur (Kartekin, 1979:42, 89). Adana'ya ait ilk tahrir defterleri incelenmesi sonucunda şehirde bulunan mahalle isimlerinden ve bu mahallelerde meskun olan kişilerin isimlerinden Gayrimüslim Ermenilerin şehrin batı tarafında Tarsus kapısı civarında, sur dışında meskun oldukları, sur içinde ise Türkmenlerin meskun olduğu sonucuna varılmıştır. Bu iskan çalışmalarında yeni meskenlerden başka halkın sosyal, dînî, ticarî vb. ihtiyaçlarını karşılamak için çeşitli dönemlerde yapılar da inşa edilmiş olmalıdır.

Şehirde imar ve iskan faaliyetlerinin etkisiyle, Gayrimüslim Ermenilerin sakin olduğu mahalleden sonra, sur dışında oluşan ilk mahalle Sugediği olup XVI. yüzyıl başlarında ortaya çıkmıştır. Selim Bey'in burada bir mescit yaptırması sebebiyle kaynaklarda Selimbey Mahallesi olarak da geçmektedir (TTD. 177:14; Kurt, 2005/a:11). Aynı yıllarda oluşan diğer bir mahalle ise Zâviye-i Yaraşdede Mahallesi'dir.² 1525 tahririnde mahallenin imamı, zaviyeye ismini veren ve zaviyenin

¹ Bkz. Ek 1.

² Adana tarihi üzerine yapılan çalışmalarda yeri belirtilmeyen diğer bir mahalle ise Zâviye-yi Yaraşdede Mahallesi'dir. Bilindiği üzere zâviyeler, herhangi bir tarıkata mensup dervişlerin, bir şeyhin idaresinde

kurucusu, Yaraş Dede'nin oğlu Hüseyin Fakih'tir. Hüseyin Fakih'in oğlu Seydi Ali ise bekar olarak kaydedilmiştir (Kurt, 2004:12). Bu bilgilere göre söz konusu zaviye ve mahalle 1500'lü yılların başında kurulmuş olmalıdır.

2.3. Osmanlılar Döneminde Adana Şehri

2.3.1. XVI. Yüzyılda Şehrin Mahalleleri

Adana şehrinin asıl gelişmesi ve genişlemesi Osmanlılar döneminde olmuştur. Adana, 1516 yılında Osmanlı egemenliğine girmesinden sonra Seyhan Irmağı'nın batısında yer alan merkezinden çıkarak kuzey, güney ve batı yönlerinde hızlı bir gelişme göstermiş ve buralarda yeni mahalleler oluşmuştur. Bu yeni oluşan mahallelerde hemen bir mescit ya da cami yapılmış ve çoğu kez de mahalle bu mabedi yaptırının adıyla anılmıştır.

1525 yılı tahririnde Adana'da 17 mahalle kaydedilmiştir (TTD. 450:3-12; Kurt, 2004:3-15) Ağcamescid çevresinde Ağcamescid Mahallesi (Kurt-Erdoğan, 2000:L), Tarsuskapısı civarında Bab-ı Tarsus Mahallesi (AŞS. 101:31, 50), Yağ Camii civarında Cumamescidi Mahallesi (Kurt, 1992:48; Altay, 1965:24)³, Ulucami civarında Cami-i Cedîd-i Halil Bey Mahallesi (Kurt, 2004:14), Adana Kalesi'nin batısında, Çukur Mescidi civarında Çukurmescid Mahallesi (AŞS. 101:229; AŞS. 125:105; AŞS. 14:113), Adana Kalesi'nin güneyinde Seyhan Nehri kıyısında Debbağan Mahallesi (AŞS. 101:137; Aktan, 1967:17; Oral, 1996:53), Debbağan Mahallesi'nin batısında Hacıfakihoğlu Mahallesi⁴, Tepebağ'ın yüksek kesimlerinde Yukarı nâm-ı diğer Hamidhacı Mahallesi⁵, Kadimescidi Mahallesi'nin kuzeyinde Veled-i Kantar

toplula yaşadıkları, ticaret ve seyahat yolları üzerinde misafirlerin kaldığı, gelip-geçen yolculara bedava yiyecek, içecek ve yatacak yerin sağlandığı, yerleşim merkezlerinde veya yol üzerinde yer alan yapılar topluluğunu ifade etmektedir. Tekkelerin de toplumda gördükleri hizmetler ve işlevleri itibarıyla zâviyelerden pek farkları yoktur. Bu sebeplerdir ki tekkeler ve zaviyeler hep birlikte anılmışlardır (Ocak-Farukî, 1997:468; Ocak, 1978:250, 258). Ancak tekke ve zaviyeler bulundukları mekan bakımından farklılık göstermektedir. Belgelerde, “*zâviye*” olarak ifade edilen yapılar hemen şehrin dışında ve yol güzergâhlarında, “*tekkeler*” ise, ya şehir merkezlerinde veya şehrin kenarlarında faaliyet göstermektedir (Alkan, 2004:214). Genellikle şehir dışında ve yol güzergâhlarında kurulan zaviyeler zamanla çevresinde bir mahallenin teşekkül etmesine sebep olabilmektedir. Nitekim 1671 yılında Adana'ya uğrayan Evliya Çelebi, seyahatnâmesinde “*Cisrin şark cânibinde Tekye-i Cafer Baba âsitâne-i Hindîyândır*”, ifadesiyle Seyhan Nehri'nin doğu yakasında bir tekkenin varlığından bahsetmektedir (Evliya Çelebi, 1935:338; 2005:171). 1132/1720 tarihli bir beratta da Adana'da büyük köprünün dışında bir tekkeden bahsedilmekte ve eyalette vaki Hindî taifesinin 30 seneden beri şeyhi olan Şeyh Hacı Abdulkayyum'un vefat ettiği ve yerine Şeyh Mehmed Efendi'nin tayin edildiği belirtilmektedir (AŞS. 18:227). 1525 tahririne göre mahallenin imamı Hüseyin Fakih olup babası Yaraş Dede olarak kaydedilmiştir (Kurt, 2004:12). Bu bilgilere göre zaviye XVI. yüzyılın hemen başlarında, köprünün doğu tarafında kurulmuş ve aradan geçen süre içerisinde de çevresinde kendi adıyla anılan bir mahallenin oluşmasına neden olmuştur.

³ İvaz Ağa Vakfıyesi'ne göre Hasanağa Camii de bu mahalle sınırları içerisinde yer almaktadır. Tevzi ve salyânelerde ilk defa 1145/1732 yılında isim değiştirerek Eskihamam Mahallesi adıyla ortaya çıkan mahalle, 1150/1737 tarihinden itibaren ise sürekli yeni ismiyle geçmeye başlamıştır. (AŞS. 19:177; AŞS. 129:162).

⁴ Mahalle XVI. yüzyılda şehrin konuma göre kalenin güney yönünde İçkale'yi şehre bağlayan köprünün çıkışında, günümüzde Ulucami Mahallesi'nde Kalekapısı olarak bilinen mevki, Cumafakih Mescidi civarında konumlanmıştır. (Oral, 1996:51).

⁵ Tahrir defterlerinde “*Yukarı Mahalle nâm-ı diğer Hamid Hacı Mescidi Mahallesi*” olarak kaydedilmiş olup Adana'nın en eski mahallelerindenidir. “*Yukarı Mahalle*” ifadesinden Hacıhamid Mahallesi'nin, şehrin en yüksek noktası olan günümüzdeki Tepebağ Höyüğü'nün yukarı kısımlarında konumlandığı sonucuna varılmıştır.

Mahallesi⁶, Ramazanoğulları Çarşısı'nın hemen kuzeyinde Karasoku nâm-ı diğer Ahilü Mahallesi (TTD. 177:8; Kurt, 2004:11; Kurt-Erdoğan, 2000:L), günümüzdeki Kayalıbağ Mahallesi'nin Seyhan Irmağı tarafında Kassarcılar/Kayalıbağ Mahallesi (AŞS. 101:197; Kurt, 1992:49), Tepebağ'ın güney taraflarında Mescid-i Saçluahmed Mahallesi (AŞS. 24:30; Oral, 1996:52), şehrin güneyinde, Seyhan Nehri kıyısında Sugediği denilen mevkide Sugediği Mahallesi (TTD. 177:14; Kurt, 2005/a:11; Kurt-Erdoğan, 2000:2; AŞS. 101:31; Sahillioğlu, 1979:139; Sümer, 1963:55; Oral, 1996:53; Anonymus, 1982:117), Ramazanoğulları Çarşısı'nın doğusunda, Ulucami'nin güney taraflarında Keçeci/İsa Hacıoğlu Mahallesi (AŞS. 18:169; AŞS. 101:20; AŞS. 21:85; AŞS. 29:42-43; AŞS. 131:34-35; AŞS. 17:67; AŞS. 26:49), Ağcamescid Mahallesi'nin batısında, Ramazanoğulları Çarşısı'nın kuzeyinde Kadimescidi Mahallesi (Kurt-Erdoğan, 2000:2; Alkan, 2004:273) ve Seyhan Irmağı'nın doğusunda Taşköprü'nün karşısında Zaviye-i Yaraşdede Mahallesi yer almaktadır. Şehirde bulunan Gayrimüslim Ermeniler ise Cemaat-i Kefere-i Ermeniyân olarak kaydedilmiş olup Bâb-ı Tarsus Mahallesi'nin batısında oturmaktadırlar. Bu mahallelerin konumları incelendiğinde şehrin, kuzey yönünde şehrin ilk yerleşim yeri olan Tepebağ çevresi ile güneyde Ramazanoğulları Çarşısı'nın bulunduğu yere kadar; doğu-batı yönünde ise günümüzde Kalekapısı olarak bilinen Taşköprü'nün bulunduğu yerden batı yönünde Kuruköprü semtine kadar uzandığı anlaşılmaktadır. XVI. yüzyılın başlarında şehrin batısında Tarsus yönüne açılan bir kapı bulunmaktadır. Bu sebeple buradaki kapıya Bâb-ı Tarsus adı verilmiş, buradaki mahalle de aynı isimle kaydedilmiştir.

1525 yılı ile 1530 yılları arasında Ramazanoğulları Çarşısı'nın güneyinde Baytemur Mescidi Mahallesi (Kurt-Erdoğan:2; VGMA, 646 Nolu Defter:15; Kurt, 1996:74) ortaya çıkmıştır (Şener-Dutoğlu, 1999:304;)⁷.

1530 ile 1536 yılları arasında şehir kuzeybatı yönünde genişleme göstermiştir. Bâb-ı Tarsus Mahallesi'nin kuzeybatısında Burnukara Mescidi Mahallesi (TTD. 177:14)⁸ ve Neccar Köyü Mahallesi (TTD. 177:16)⁹, kuzey yönünde Tepebağ civarında Mescid-i Sadât Mahallesi (TTD. 177:16)¹⁰ şehre katılarak toplam mahalle sayısı 21'e çıkmıştır (TTD. 177:7-18)

1536 yılından 1547 yılına kadar şehre 4 yeni mahalle eklenerek toplam mahalle sayısı 25'e yükselmiştir (TTD. 254:13-25; Kurt, 2005/a:7-22). Bu dönemde Ulucami'nin doğusunda Emirlü Mahallesi¹¹, şehrin güneyinde Yortan Mahallesi (Altay,

⁶ Kantaran Mahallesi hakkında yapılan konumlandırma çalışmasında söz konusu mahallenin, Durmuşfakih Mahallesi'nin kuzeyinde, Bâb-ı Tarsus Mahallesi'nin doğusunda yer aldığı sonucuna varılmıştır.

⁷ 1525 tahririnde 69 nefer vergi nüfusu barındıran Cumamescidi/Cami-i Atık Mahallesi'nin (TTD. 450:5-6; Kurt, 2004:7-8) 1530 tahririnde 50 vergi nüfusuna düşmesi, bu mahalle sakinlerinden bazılarının ilk defa 1530 tahririnde mahalle olarak ortaya çıkan Baytemur Mahallesi sakinleri olarak kaydedilmesinden kaynaklanmış olmalıdır.

⁸ Lakabı Burnukara olan Osman adlı birisi bir mescid yaptıınca, mescide ve etrafında oluşan mahalleye bu hayır sahibinin adı verilmiştir (Kurt, 1992:50; Alkan, 2004:273, 358).

⁹ Neccar Köyü Mahallesi 1536'dan sonra belgelerde Neccarân olarak kaydedilmeye başlanmıştır. Bu ad zamanla Nacar şekline dönüşerek günümüze kadar gelmiştir (Kurt, 1992:50)

¹⁰ Sadât Mahallesi hakkında yapılan konumlandırma çalışmasında söz konusu mahallenin, Tepebağ Mahallesi'nin kuzey tarafında konumlandığı sonucuna varılmıştır.

¹¹ 1536 tahririnde İsa Hacıoğlu Mahallesi'nin 92 olan vergi mükellefi sayısının 1547 tahririnde 60'a düşmesi ve aynı dönemde 21 vergi mükellefi ile Emirlü mahallenin ilk defa deftere kaydedilmesi Emirler Mahallesi'nin İsa Hacıoğlu Mahallesi'nden ayrıldığını göstermektedir. Tevzi ve salyânelere göre yapılan konumlandırma çalışmasında da mahallenin, Ulucami'nin doğusunda konumlandığı sonucuna varılmıştır.

1965:16; Alkan, 2004:274), Baytemur Mahallesi ile Sugediği Mahallesi arasında Mescid-i Ramazanağa Mahallesi¹², şehrin kuzey yönünde ise Tepebağ Mahallesi¹³ ortaya çıkmıştır.

1547 ile 1572 yılları arasında ise şehrin güney yönünde Yortan Mahallesi ile Baytemur Mahallesi arasında Mescid-i Cedîd-i Halil veled-i Sarıyakup Mahallesi (TTD. 114:6/a; Kurt, 2005/b:18) ve Cami-i Atık Mahallesi'nin güneyinde, Sarıyakup Mahallesi'nin batısında Mescid-i Dervişali Mahallesi¹⁴ (TTD. 114:6/b; Kurt, 2005/b:18); Seyhan Irmağı kıyısında, Debbağhane Mahallesi'nin güneyinde Ramazanoğulları vakıf kayıtlarında Harabbağçe olarak isimlendirilen mevkide Mescid-i Hacıibrahim Mahallesi (TTD. 114:6/b; Kurt, 2005/b:19)¹⁵ ortaya çıkmış ve şehrin toplam mahalle sayısı 28'e ulaşmıştır (TTD. 114:1/b-7/b; Kurt, 2005/b:7-21). Daha önceki tahrirlerde cemaat/taife olarak kaydedilen Ermeniler ise bu son tahrirde bir mahalle olarak kaydedilmiştir (TTD. 114:6/b-7/b; Kurt, 2005/b:19)¹⁶.

2.3.2. XVII. Yüzyılda Şehrin Mahalleleri

Adana şehri büyümesini XVII. yüzyıl boyunca da sürdürmüş, 1700 yılına gelindiğinde mahalle sayısı 37'ye ulaşmıştır (AŞS. 2; AŞS. 101:28). XVII. yüzyıl içerisinde şehre hangi mahallelerin hangi yıllarda ortaya çıktığı konusunda yeterli vesika olmadığından şehrin genişlemesini tam olarak takip etmek mümkün olamamaktadır. Ancak XVII. yüzyıl sonunda şehrin mahallelerine bakarak bu dönemde şehre hangi mahallerin eklendiği konusunda bazı değerlendirmeler yapmak mümkündür. Bu dönemde Kayalıbağ Mahallesi ile Hacıhamid Mahallesi arasında Şeyhmuslihiddin Mahallesi¹⁷, Çukurmescid Mahallesi'nden ayrılan Eskiçarşı

Nitekim Kasım Ener de söz konusu mahallenin, Ulucami'nin doğusunda yer aldığını ifade etmektedir. (Ener, 1960:245).

¹² İlk defa 1530 tahririnde 14 nefer vergi nüfusu kaydedilen Baytemur Mahallesi kısa sürede büyüyerek 1536 tahririnde 138 vergi nüfusuna ulaşmıştır. 1547 tahririnde ise 75 kişi vergi nüfusu kaydedilmiştir. Bu düşüşte bir kısım vergi nüfusunun Baytemur Mahallesi'ne komşu olan ve ilk defa 1547 tahririnde mahalle olarak kaydedilen Mescid-i Ramazanağa ve Yortan mahallelerine kaydedilmesinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, Ramazanoğulları Vakfıyesinde Ramazanoğulları Çarşısı'nın birinci kapısının kible (güney) tarafında yer alan tarık-i âmma açıldığı ve bu yoldan da Ramazanağa Mescidi Mahallesi'ne gidildiği ifade edilmektedir (Kurt-Erdoğan, 2000:2). Bu bilgilere göre Mescid-i Ramazanağa Mahallesi, şehrin güneyinde ve Seyhan Nehri'ne yakın Sugediği Mahallesi ile Ramazanoğulları Çarşısı arasında, söz konusu çarşının güneydoğusunda konumlandığı anlaşılmaktadır.

¹³ 1536 tahririnde 36 nefer vergi nüfusuna ulaşan Yukarı Mahalle, 1547 tahririnde 21 kişiye düşmüştür. İlk defa 1547 tahririnde 27 nefer vergi nüfusu ile ortaya çıkan Tepebağ Mahallesi'nin konumu ve ismi dikkate alındığında Yukarı Mahalle'den ayrılmış olmalıdır.

¹⁴ Mahalledeki mescidi Ali Dede isimli bir kişi adına Rakka Valisi Mehmed Paşa 1704 yılında yaptırmıştır (V.G.M., 1983:32). Mehmed Paşa bu yıllarda Adana beylerbeyidir (Yörük, 2011:328).

¹⁵ 1121/1709 tarihli bir beratta Harabbağçe Mahallesi'nde bulunan mescidin merhum Hacı İbrahim tarafından yaptırıldığı ve bu mescide İsmail Halife'nin nîm (yarım) akçe vazife ile farraş olarak tayin edildiği ifade edilmektedir (AŞS. 24:13). Bu bilgiye göre XVI. yüzyılda Hacıibrahim Mescidi Mahallesi'nin daha sonraki yıllarda Harabbağçe Mahallesi adını almış olmalıdır.

¹⁶ XVI. yüzyılda şehrin mahalle düzeyinde gelişimi için bakınız: Ek 2 ve Ek 4.

¹⁷ Yerleşim yeri dikkate alındığında mahalle, Kayalıbağ Mahallesi ile Hacıhamid Mahallesi arasında, XVII. yüzyıl başlarında teşekkül etmiş olmalıdır. Adını, Şeyh Muslihiddin Efendi adına büyük bir azizden almıştır. Mahallenin adı ilk defa 1634 tarihinde mahalle sakinlerinden bazılarının, Kassabbekir Mahallesi'nden bazı kişiler tarafından, bedel-i nüzül ve avarız vergisi sebebiyle rencide edilmeleri ve olayın mahkemeye yansması nedeniyle geçmektedir. Mahallenin kuzeyi ve batısı Kassabbekir Mahallesi tarafından çevrelenmiştir (AŞS. 2:19). Mahalle, XVIII. yüzyılda Şeyhzâde adıyla varlığını devam

Mahallesi¹⁸, Ramazanoğulları Çarşısı'nın doğusunda Sofubağçesi Mahallesi (AŞS. 101:31, 56), Sugediği Mahallesi'nden ayrılan Mestanzâde Mahallesi¹⁹; şehrin kuzeye doğru genişlemesi sonucunda Kayalıbağ Mahallesi ile Çınarlı Mahallesi arasında Ağamehemmed Mahallesi²⁰, şehrin kuzeybatı yönünde Tarsus yolu üzerinde Mermerli Mahallesi²¹; batı yönünde Cami-i Atık Mahallesi'nin batısında Hamamkurbu²² ve Taşçıkan²³ mahalleleri; güney yönünde Alidede Mahallesi'nin güneyinde Paşanebi (AŞS. 19:102) ve Gurbetân²⁴ mahalleleri, bu mahallelerin batısında ise Şeyhmustafa Mahallesi²⁵ ortaya çıkmıştır. Yine aynı dönemde şehri çevreleyen bahçeler ve bu bahçelerde bir mahalle itibar olunarak Bağçeciyan Mahallesi adıyla kaydedilmiştir²⁶.

ettirmiştir. (AŞS. 101:62-64).

¹⁸ Belgelerden mahallenin Kalekapısı mevkiinde, Adana Kalesi'nin Ulucami yönünde, Çukurmescid Mahallesi'nin güneyinde ve Ağamescid'in doğusunda konumlandığı sonucuna varılmıştır. (AŞS. 101:24, 229; AŞS. 125:105; AŞS. 14:113).

¹⁹ Mahallede bulunan Mestanzâde Camii, 1682 yılında Ramazanoğulları sülalesinden Mestanoğlu Hacı Mahmud Ağa tarafından yaptırılmıştır (AŞS. 19:4). Buna göre mahallenin XVII. yüzyılın ikinci yarısında oluştuğu söylenebilir.

²⁰ Şehrin genişleme süreci dikkate alındığında mahallenin XVII. yüzyıl sonlarında ortaya çıktığı söylenebilir. 1160/1746 tarihli tevzi ve salyâne kaydında Çınarlı Mahallesi ile birlikte yazılmasından (AŞS. 26:28), Mülk defterinde Çizkeranoğlu Hanı'nın Kayalıbağ Mahallesi'nde olduğunun belirtilmesinden (AŞS. 29:8), bir terekede Çizkeranzâde Hanı'nın Yedikarındaş yakınlarında olduğunun kayıtlı olmasından (AŞS. 15:16), bir fermanla da Hanife Efendi ve diğer hayır sahiplerinin Ağamehemmed Bağçesi civarında Yedi Karındaş adlı mevkide yeniden inşa etmiş olduğu medreseye müderris tayininden bahsedilmesinden (AŞS. 19:51) söz konusu mahallenin, Kayalıbağ Mahallesi ile Çınarlı Mahallesi arasında konumlandığı anlaşılmaktadır.

²¹ 1136/1723 tarihli bir belgeden (AŞS. 30:63 (96) söz konusu mahallenin Hankurbu Mahallesi'nin batısında, Hanedan Mahallesi'nin doğusunda konumlandığı sonucuna varılmıştır. Şehrin genişleme süreci dikkate alındığında, tevzi ve salyânelerde XVIII. yüzyılın başlarında ismi geçen mahallenin XVII. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıktığı düşünülmektedir.

²² Şehre yapılan tevzi ve salyânelerde mahalle isminin XVIII. yüzyılın başından itibaren geçmesi mahallenin XVII. yüzyıl ortalarında ortaya çıktığını göstermektedir. Hamamkurbu olarak adlandırılmasında ise Eskihamam'a yakınlığından kaynaklanmış olmalıdır. Söz konusu mahallenin 1131/1719 (AŞS. 18:7, 17) ve 1132/1719 tarihlerinde Hocavezir (AŞS. 18:44), 1159/1745 tarihinde Dervişpaşazâde mahalleleri ile birlikte kaydedilmesinden (AŞS. 26:9) Hocavezir ve Dervişpaşazâde mahalleleri ile Eskihamam Mahallesi arasında konumlandığı anlaşılmaktadır.

²³ Yapılan çalışmada Alidede ve Eskihamam mahallelerinin batısında konumlandığı sonucuna varılmıştır. Şehrin genişleme süreci ve mahallenin konumu dikkate alındığında XVII. yüzyılın ortalarında ortaya çıktığı söylenebilir.

²⁴ Mahalle, adını Gurbet taifesinden almış olmalıdır. XVI. yüzyıl tahrir defterlerinde Adana Nahiyesi'nde (Canibü's-Şehr) ismi geçen Gurbet taifesinin, C. Evvel 1044/Ekim-Kasım 1634 tarihli Adana çevresinde yaşayan cemaatlerin avarız hanelerinin kayıtlı bulunduğu defterde ismi geçmemektedir (AŞS. 2:82-85). XVII. yüzyılın başlarında ortaya çıkan Celâli isyanlarından Adana ve çevresinin de etkilendiği dikkate alındığında Gurbet taifesinin bu karışıklıklar sırasında Adana'ya gelerek şehir sakinleri arasına katıldıkları düşünülmektedir (AŞS. 101:74; AŞS. 19:21). 1157/1744 yılından itibaren bazı tevzi ve salyânelerde Şeyhmustafa Mahallesi ile birlikte kaydedilmiştir (AŞS. 17:53). XVIII. yüzyılın sonlarında ise Yortan Mahallesi ile birlikte kaydedilen mahallenin (AŞS. 6:106), XIX. yüzyıldan itibaren bir daha isminin geçmemesi Yortan Mahallesi'ne mülhak olduğu şeklinde değerlendirilmektedir.

²⁵ 1157/1744 yılından itibaren bazı tevzi ve salyânelerde Gurbetân Mahallesi ile beraber kaydedilmiştir (AŞS. 17:53). Bu sebeple söz konusu mahallenin Gurbetân mahallesinin batısında konumlandığı düşünülmektedir.

²⁶ 1163/1750 tarihli mülk defterinde Bağçeciyan Mahallesi'ni oluşturan bahçelerin bulunduğu yerler İlyas Ağa Zokağı, Döşeme Zokağı, Sultan Zokağı, Paşa Zokağı, Emirze Çelebi Zokağı, Megri Zokağı, Akkapu Zokağı, Edemer Zokağı olarak kaydedilmiştir (AŞS. 29:50-52). Mahalle olarak kaydedilen bu bölgenin sınırları incelendiğinde Adana'nın kuzeyindeki Seyhan Nehri kıyısından başlayıp şehri batıdan dolaşmakta ve güneyde yine Seyhan Nehri'nde sona ermektedir. 1163/1750 tarihli tevzi ve salyânede Bağçeciyan Mahallesi'nin Verâ-yı Cisir Mahallesi ile birlikte kaydedilmiş olması (AŞS. 28:102) söz konusu mahallenin Seyhan Nehri'nin doğusunda yer alan bahçeleri de içine aldığını düşündürmektedir. Nitekim 1109/1698

XVII. yüzyıl ve XVIII. yüzyılın ilk yarısında şehre ait sicil defterleri incelendiğinde şehrin mahalle yapısında önemli bazı değişiklikler olduğu tespit edilmiştir. 1525 yılından sonra ortaya çıkan bazı mahallelerin XVI. yüzyıldan sonra bir daha kaynaklarda isimlerine rastlanmaması dikkat çekmektedir. Bu noktadan hareketle bu mahallelerin tamamen ortadan kalktığı bir anda düşünülse de şehrin çevresine doğru sürekli genişlemesi ve XVI. yüzyılda şehrin varoşu konumunda olan bu mahallelerin bulunduğu mekanların, XVIII. yüzyılda şehir merkezi durumuna gelmesi bu düşünceyi zayıflatmaktadır. Bu sebeple adı geçen mahallelerin tamamen ortadan kalktığı söylenemez. Bu mahalleler muhtemelen ya isim değiştirerek ya da başka bir mahalleye katılarak veya birkaç mahalle ile birleşerek varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Yapılan incelemeler sonucunda XVI. yüzyılda var olup daha sonraları kaynaklarda isimleri geçmeyen mahallelerin isim değiştirerek varlıklarını sürdürdükleri tespit edilmiştir. Çünkü mahallerde önemli bir işlev gören ve mahalleye ismini veren mescit ve cami gibi önemli yapılar aynı isimle daha sonraki yıllarda, önceki yıllarda ismi geçmeyen başka bir mahallenin unsuru olarak, ortaya çıkmaktadır. Bu bilgilere göre Kadımescedi Mahallesi, Durmuşfakih Mahallesi olarak; Hacı İbrahim Mescidi Mahallesi, Harabbağçe Mahallesi olarak (AŞS. 101:28)²⁷; Ramazanağa Mahallesi, Helhal Mahallesi²⁸ olarak; Burnukara Mescidi Mahallesi, Hankurba Mahallesi²⁹ olarak; İsa Hacıoğlu Mahallesi, Serracan Mahallesi olarak isim değiştirmiştir. Sâdât ve Tepebağ Mahalleleri ise birleşerek Kassabbekir Mahallesi adını almıştır (AŞS. 2:19; BOA, MF.MKT. 1065/31; BOA, İ.MF. 16/1328/Ş-11; DH.MUİ. 127/16).³⁰ Bazı mahallelerin

tarihli bir boşanma davasında (Verâ-yı) Cısr Mahallesi'nin, Bağçeciyan Mahallesi mülhakatından olduğu belirtilmektedir (AŞS. 101:157).

²⁷ Mahallenin konumunun tespit edilmesinde 1316/1898 tarihli bir belgeden faydalanılmıştır. Belgede İnâs Rüştüyesi'nin (Tarihi Adana Kız Lisesi) Harabbağçe Mahallesi'nde olduğu (BOA, MF. MKT., 448/ 31; DH. MKT., 2185/2), 1160/1747 tarihli bir vakfiyede ise mahallenin Serracan Mahallesi'nin doğusunda yer aldığı belirtilmektedir (AŞS. 26:49). Bu bilgilere göre Harabbağçe Mahallesi, Ulucami'nin doğusunda, Seyhan Nehri kıyısında, Ulus Parkı civarında konumlanmıştır.

²⁸ 1159/1745 ve 1160/1746 yıllarında yapılan tevzi ve salyânelerde Helhal Mahallesi'nin, Baytemur Mahallesi ile birlikte kaydedilmesi (AŞS. 26:9, 28), Helhal Mahallesi'nin Beytemur Mahallesi yakınlarında konumlandığı şeklinde değerlendirilmektedir. Helhal Mahallesi hakkında yapılan konumlandırma çalışmasında da söz konusu mahallenin, Baytemur Mahallesi'nin doğusunda yer aldığı sonucuna varılmıştır. Bu sebeple Mescid-i Ramazanağa Mahallesi isim değiştirerek XVII. yüzyılda Helhal Mahallesi adını almış olmalıdır.

²⁹ Mahallenin konumu ve şehrin genişleme süreci dikkate alındığında, Burnukara Osman Mescidi Mahallesi (Alkan, 2004: 358), XVII. yüzyılın ilk yarısında Tekke Mahallesi adını almış olmalıdır. Nitekim Evliya Çelebi, seyahatnâmesinde Tarsuskapısı dışında Kurban Baba adında bir Bektaşî azizin kabrinin varlığından bahsetmektedir (Evliya Çelebi, 1935:338; 2005:171). Mahalle isminin Hankurba olarak anılmasında ise 1652 yılında Bab-ı Tarsus Mahallesi'nde Adana Valisi Mahmud Paşa'nın şehrin ticarî ve sosyal hayatında önemli rol oynayan bir han yaptırması (Alkan, 2004:252, 274, 276, 373)) ve bu hana söz konusu mahallenin yakınlığının etkili olduğu düşünülmektedir. Abdurrezzak Antâkî'nin 1724 yılında inşa ettirdiği Yeniciami ve daha sonraki yıllarda bu cami çevresinde yaptırdığı medrese, mektep ve mescidden müteşekkil küçük bir külliye (Yenicami Külliyesi) (Alkan, 2004: 102, 284) Hankurba Mahallesi'nde bulunduğu ifade edilmesinden söz konusu mahallenin Yeniciami civarında konumlandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, Abdurrezzak Efendi bin Mustafa'nın kurmuş olduğu vakfiyenin Tekke Mahallesi'nde bulunduğu ifade edilmesi (AŞS. 129:175; AŞS. 38:37; Alkan, 2004:349), Hankurba Mahallesi ile Tekke Mahallesi'nin aynı mahalleler olduğunu göstermektedir. Bu sebeple Hankurba Mahallesi'nin adı XVII. yüzyıl ilk yarısında Tekke Mahallesi olmalıdır.

³⁰ XVI. yüzyılda var olan Tepebağ ve Sâdât mahallelerinin konumları çevre özellikleri dikkate alındığında her iki mahallenin XVII. yüzyılın başlarında birleşerek Kassabbekir Mahallesi ismiyle varlıklarını sürdürdükleri anlaşılmaktadır.

isimleri ise kısalmıştır. Bazılarının da isimleri üzerinde küçük değişikliklerin olduğu ve varlıklarını bu şekilde devam ettirdikleri anlaşılmaktadır. Bu mahallelerden Cami-i Cedîd Halil Bey, Cami-i Cedîd'e; Hacı Fakihoglu, Hacıfakih'e; Yukarı Mahalle nam-ı diğer Hacıhamid Mescidi Mahallesi, Hacıhamid'e; Kantaroğlu, Kantarân'a; Saçlıahmed, Saçlıhamid'e; Taife-i Ermeniyan Mahallesi, Zımmiyân'a³¹; Mescid-i Cedîd-i Halil Veled-i Sarıyakub, Sarıyakub'a; Neccar Köyü Mahallesi, Neccaran'a; Mescid-i Derviş Ali, Alidede'ye dönüşmüştür³².

2.3.3. XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Şehrin Mahalleleri

XVIII. yüzyılın ilk yarısında da şehrin genişlemesine bağlı olarak mahalle sayısı artmaya devam etmiştir. Şehrin kuzeye doğru genişlemesi sonucunda Ağamehemmed Mahallesi'nin batısında Çınarlı Mahallesi (AŞS. 3:5; AŞS. 19:8, 142; AŞS. 105:52; AŞS. 26:28), Çınarlı Mahallesi'nin doğusunda ve Ağamehemmed Mahallesi'nin kuzeyinde Yarbaşı Mahallesi³³, Tekyekurbu Mahallesi'nin kuzeyinde Kansafzâde Mahallesi (AŞS. 126:77; AŞS. 41:11; AŞS. 26:9), Çınarlı ve Kansafzâde mahallelerinin güney yönünde Tekyekurbu Mahallesi (AŞS. 3:5; AŞS. 26:9; AŞS. 3:99; AŞS. 105:5), Zımmiyân Mahallesi'nin batısında Kuruköprü Mahallesi (AŞS. 105:36, 52; AŞS. 104, 3, 119), Kuruköprü Mahallesi'nin batısında Hanedan Mahallesi (AŞS. 30:17; AŞS. 30:63 (96)), Hamamkurbu ve Dervişpaşazâde mahallelerinin kuzeyinde Hocavezir Mahallesi (AŞS. 18:7, 17, 44; AŞS. 26:9; AŞS. 30:132), Dervişpaşazâde Mahallesi'nin güneyinde Sucuzâde Mahallesi³⁴ ve Hocavezir ile Sucuzâde Mahalleleri arasında Dervişpaşazâde Mahallesi ortaya çıkmıştır (AŞS. 17:58; AŞS. 18:7; AŞS. 26:9, 134 (29)).³⁵ Yine bu dönemde Cami-i Atîk Mahallesi, Eskihamam³⁶, Şeyhmuslihiddin Mahallesi ise Şeyhzâde olarak isim değiştirmiştir. Daha önceleri ayrı bir mahalle olarak kaydedilen Gurbetân Mahallesi ise, Şeyhmustafa Mahallesi ile birlikte kaydedilmiştir (AŞS. 17:53). Buna göre son yarım yüzyılda iki mahallenin kaydedilmemesi ve 13 yeni mahallenin eklenmesiyle Adana'nın mahalle sayısı 47'ye yükselmiştir (AŞS. 28:55).

Sicillerde yer alan belgelerin incelenmesinden daha sonraki yıllarda da şehrin genişlemesini devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Aynı yüzyılın ortalarında Şabaniye ve

³¹ 1525, 1530, 1536 ve 1547 tahrirlerinde cemaat ve taife olarak kaydedilen Ermeniler 1572 tahririnde ise mahalle olarak kaydedilmişlerdir. XVI. yüzyıldan sonraki belgelerde ise söz konusu mahallenin ismi Zımmiyân olarak geçmektedir. Mahallenin Zımmiyân ismini alması burada gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşamasından kaynaklanmış olmalıdır. Nitekim mahalle sahip olduğu nüfus miktarı açısından şehrin en kalabalık mahallesidir. Sicillerden Zımmiyân Mahallesi'nin mülhak birçok mahalleden müteşekkil olduğu tespit edilmiştir. Bu mülhak mahalleler Sislioğlu, Çırak, Hammaloğlu ve Cami-i Atîk Mahallesi yakınlarında bulunan Tarakçı, Tekye mahalleleridir (AŞS. 101:79, 97, 275; AŞS. 134:50; AŞS. 17:55, 64).

³² XVII. yüzyılda şehrin mahalle düzeyinde gelişimi için bakınız: Ek 3 ve Ek 4.

³³ XVIII. yüzyılın başındaki tevzi ve salyâne kayıtlarında mahallenin ismi Yarbağçe olarak geçmektedir. (AŞS. 105:52; AŞS. 30:148)

³⁴ Savcızâde ve Sucuzâde mahalle isimlerinin yazılış şekllinden, tevzi ve salyâne kayıtlarında geçtiği tarihlerden ve söz konusu mahallelerin konumları üzerinde yapılan incelemeden her iki mahallenin aynı mahalle olduğu sonucuna varılmıştır (AŞS. 106:91; AŞS. 18:7, 44; AŞS. 103:11; AŞS. 126:134 (29)).

³⁵ 1140/1728 tarihli bir vakfiyede ise Dervişpaşazade Mahallesi'nin Sucuzâde Mahallesi'ne mülhak olduğu ifade edilmektedir (AŞS. 4:199; AŞS. 126:44).

³⁶ İvaz Ağa Vakfiyesi'ne göre Hasanağa Camii de bu mahalle sınırları içerisinde yer almaktadır AŞS. 19:177). Cami-i Atîk Mahallesi ilk defa 1145/1732 tarihli tevzi ve salyâne kaydında Eskihamam Mahallesi adıyla kaydedilmiş (AŞS. 129:162), 1150/1737 tarihinden itibaren ise belgelerde sürekli Eskihamam ismiyle geçmeye başlamıştır.

Bakırsındı mahalleleri ortaya çıkmıştır (AŞS. 28:46).

Tevzî ve salyâne kayıtlarına göre mahalle olmamasına rağmen bazı yerler mahalle adıyla kaydedilmiştir. 1725 tarihli bir belgede Adana Kalesi'nde oturanlar bir mahalle itibar olunmuştur (AŞS. 30:109). Yine Yüreğir'e bağlı köylerden olup belgelerde sık sık ismi geçen Serbanlar karyesi, 1713 (AŞS. 128:109), 1724 (AŞS. 125:68), 1725 (AŞS. 30:145) ve 1726 (AŞS. 30:217) yıllarında şehrin mahalleleri arasında kaydedilmiştir.

Adana'nın Seyhan Nehri doğusunda genişlemesi, batı tarafındaki genişlemesine göre daha yavaş olmuştur. Nehrin doğu yakasında XVI. yüzyıl başlarında ortaya çıkan Zaviye-i Yaraşdede Mahallesi (Kurt, 2004:12), XVII. ve XVIII. yüzyılda Verâ-yı Cısr Mahallesi (AŞS. 18:227; AŞS. 28:102), XIX. yüzyılda ise Nafia Mahallesi ismiyle varlığını devam ettirmiştir.³⁷

3.Şehrin Gelişiminde Etkili Olan Faktörler

Şehirlerin gelişmesi ve mahalleler halinde çevresine doğru genişlemesi incelenirken üzerinde durulması gereken en önemli konulardan birisi de insanların değişik sebeplerle zaman içinde coğrafi bir mekan üzerinde yer değiştirmeleridir. Nüfus hareketleri yerleşim birimlerinin özellikle de şehirlerin demografik yapısının değişiminde son derece etkilidir. Doğum ve ölüm oranlarının yüksek veya düşük olması, kırsal kesimden şehre veya bir yerden başka bir yere geçici veya sürekli hareketlilik, değişik sebeplerle mekanda yer değiştiren nüfusun toplumsal, kültürel, ekonomik, toplumsal ve siyasî etkileri yerleşim birimleri üzerinde açıkça görülebilmektedir (Karpas, 2003: 40). İncelenen dönemde Adana şehrinin gelişmesi ve mahalleler halinde çevresine doğru genişlemesinde nüfus artışı önemli rol oynamıştır.

Adana şehrinin gelişmesi ve mahalleler halinde çevresine doğru genişlemeye başlaması 1360 yılında Adana'nın Türkler tarafından fethiyle başlamıştır. Fetihten Osmanlı hakimiyetine kadar geçen sürede şehrin nüfus artışı hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Osmanlılar döneminde, XVI. yüzyılda tutulan ve şehirde bulunan vergi nüfusunu gösteren tahrir defterlerinde, tahmini de olsa, şehrin nüfusu hakkında bilgi edinmek mümkündür. Yine şehir nüfusu hakkında XVIII. yüzyıla ait şer'îye sicillerinde ve 1750 tarihinde tutulmuş olan Mülk Defteri'nde de bilgi bulunmaktadır.

İncelenen arşiv kaynaklarında Osmanlıların Adana şehrine yönelik olarak planlı bir iskan politikası izlediklerine dair bilgiler bulunmamaktadır. Bunun nedeni Adana'nın daha Osmanlılar tarafından ele geçirilmeden önce bir Türk-İslam şehri olmasından kaynaklanmış olmalıdır.

Adana'nın nüfus artışında etkili olan diğer bir etken ise bölgesinde yaşanan asayiş olayları, isyanların ortaya çıkmasıdır. 1527 yılında Adana çevresinde çıkan Karaisalı Türkmenlerinden Mustafaoğlu Veli Halife, Berendi Nahiyesi'nde Domuzoğlan ve Tarsus'un Ulaş Nahiyesi'nde Beyce Bey ayaklanmaları, 1529 yılında

³⁷ Adana köprüsünün Urfa tarafında Verâ-yı Cısr'da bulunan Nafia Mahallesi, XIX. yüzyıl başlarında çok büyümesi ve bir muhtarla idaresinin zor olması sebebiyle Nafia-yı Atık ve Nafia-yı Cedid adıyla iki ayrı mahalle haline getirilmiştir. (BOA, DH. TMIK.S., 38/58; DH. TMIK.S., 72/64; İ. DH. 1466/1326/Ca-03; DH. MKT. 1262/103).

Kınık, Berendi ve Sis (Kozan) taraflarında Seydî'nin etkili olması (Celalzade, 1981: 161/a, 163/a-164/b, 171/a-172/a; Âli, 2009: 284/b-287/a, 288/a-b; Müneccimbaşı, 1285: 482-484; Solakzade, 1297: 463-464), 1556 yılında Pir Ahmed ve Bende adlı kişilerin Adana, Tarsus, Kars-ı Zülkadriye (Kadirli), Uzeyr ve Bagras bölgelerinde, yine Adana ve Tarsus çevresinde Arap Hacısı'nın eşkıyalık yapmaları (Akdağ, 1999: 129), 1607 yılında Adana ve çevresinde yaşanan Cemşid'in başını çektiği Celalilerin isyanı (Müneccimbaşı, 1285: 626, 628; Topçular Katibi, 2003: 466; Hasan Bey-zade, 2004: 839; Naima, 2007: 334), XVII. yüzyıl sonları ve XVIII. yüzyıl başlarında Adana çevresinde aşiretlerin neden olduğu eşkıyalık hareketleri (Halaçoğlu, 2006: 85-86, 132-135; Tatar, 2005: 169-274, 313-376) sonucu bölgede asayiş ve güvenliğin zayıflaması Adana şehir nüfusunun artmasında önemli etkisi olmuştur. Köylerde ve kasabalarda bulunan geçimini tarım ve hayvancılıkla sağlayan insanlar asayişsizliğin ve isyanların sebep olduğu güvensiz ortamdan kendi can ve mal güvenliklerini sağlamak ve geçimlerini temin etmek için daha güvenli buldukları Adana'ya göç etmişlerdir.

Adana şehrinin genişlemesinde diğer bir etken ise idari merkez olmasıdır. Adana, Osmanlı hakimiyetine girdiği 1516 yılına kadar Ramazanoğullarına başkentlik yapmıştır. 1516 yılından 1608 yılına kadar ise sancak merkezi ve bu tarihten sonrada eyalet merkezi olmuştur. İdari merkez olması sebebiyle şehirde birçok asker ve devlet görevlisi oturmaktadır. Bunun dışında şehrin ticarî konumu ve sağladığı iş imkanlarına bağlı olarak geçimlerini sağlamak için tarım, ticaret, ilim veya daha başka amaçlarla yakın ve uzak yerlerden sürekli kalmak üzere birçok kişi Adana'ya gelerek yerleşmiştir. Bu kişilerden başka Adana'da mevsimlik olarak kalan, işleri bitince memleketlerine dönen kişiler de bulunmaktadır. Bu kişiler tereke defterlerine *müsafiren mütemekkin* olarak kaydedilmiş olup daha çok ticaret amacıyla Adana'da bulunmuşlardır.³⁸ Daha sonraki yıllarda da çeşitli sebeplerden şehre göçlerin devam etmesi muhtemeldir.

4.Şehrin Gelişiminin Mahalle Toponomisine Etkileri

Ek 4'te tablo halinde verilen, Adana'da yer alan mahalle isimlerinin yabancı kökenli olmaması dikkat çekmektedir. Söz konusu tabloda yer alan mahalle isimlerinden Adana'da imar ve iskan faaliyetlerinin sadece belirli miktarda nüfusun yerleşmesi ve çeşitli yapıların inşası ile sınırlı kalmadığı, aynı zamanda mahallelerin toponomisini de etkilediği anlaşılmaktadır. Mahalleler, isimlerini genellikle ya o mahallede mescid yaptıran bir hayırseverden ya da meslek gruplarından veya tabii bir özellikten almaktadır. Bunun yanında, ismini kişilerden ve topluluklardan alan mahalleler de bulunmaktadır.

Şahıs adlarının bir yere isim olarak verilmesi, o kişinin o mevkiye, o coğrafyaya etki ettiği anlamına gelmektedir. Bu sebeple Ağcamescid (Ağca Ahmed), Hacıfakih-oğlu, Hacıhamid, Kantaran (Kantaroğlu), Karasoku (Kara Sofu), Saçlıhamid (Saçlı Ahmed), İsa Hacıoğlu, Durmuşfakih, Zaviye-i Yaraşdede, Burnukara (Osman), Hacıibrahim, Helhal, Kassabbekir, Baytemur, Emirlü, Ramazanağa, Sarıyakup, Alidede (Derviş Ali), Ağamehemmed, Şeyhmustafa, Mestanzâde, Paşanebi, Kansafzâde, Savcızâde, Hocavezir, Şeyhzâde, Dervişpaşazâde mahalleleri isimlerini şahıslardan almış olmalıdır. Burada dikkat edilmesi gereken nokta bazı mahallelerin isimlerinin

³⁸ Nüfus artışının nedenleri hakkında daha fazla bilgi için S. Yörük'ün *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Adana Kazası* adlı çalışmasının şehrin tarihçesi ve demografik yapı kısmına bakınız.

başına ve sonuna *mescid* kelimesinin ilave edilmesidir. Yapılan bu ilave, şahıs-dinî mekan-coğrafya üçlüsünden kaynaklanan isim verme usulüdür. Bu usul çerçevesinde dinî mekanlara verilen şahıs isimleri, -ki bunlar ya o mescitlerin bânisi veya hatırı sayılır kimseler olmalıdır- zamanla bu dinî müesseseler etrafında gelişen mahallelere mal edilmiş ve mahalleler uzun süre o isimle anılmıştır. Bu şekilde 1572 yılında ismini şahıslardan alan on altı mahalle var iken bu sayı 1750 yılında yirmi üçe yükselmiştir. Bu bilgilere göre şahıs isimlerinin yapılara ve mekanlara isim olarak verilmesi geleneğinin devam ettiği anlaşılmaktadır.

Mahalle isimlerinde dikkat çeken diğer bir nokta ise esnaf teşekküllerinin bulundukları mahallelere isimlerini vermeleridir. Osmanlı şehirlerinde meslek gruplarının oluşturduğu mahallelere rastlansa da bu durumu tüm Osmanlı şehirleri için genel bir kaide haline getirmek doğru olmaz. Adana'daki mahalle isimleri incelediğinde meslek grupları açısından beş mahalle ortaya çıkmaktadır. Bu mahalleler Debbâğan, Kassarcılar, Keçeci (İsa Hacıoğlu), Sarracan, Neccaran mahalleleridir. Bu mahalleler isimlerini esnaf teşekküllerinden almış olmalıdır. Şehrin bu mahalleleri, belirli meslek adıyla anılsa da bu mahallelerde oturanların hepsinin aynı mesleği icra ettikleri söylenemez. XVIII. yüzyılda şehirdeki debbağların, neccarların, kasapların ve saracların kendi adları ile anılan mahallelerinde sakin olmayıp şehrin diğer mahallelerinde dağınık vaziyette bulunmaları, aynı şekilde söz konusu mahallelerde farklı işleri ve meslekleri icra eden kişilerin sakin olması, şehirdeki meslek gruplarının toplum diğer kesimlerinden ayrı bir mahallede oturmalarının çok da katı kurallara bağlı olmadığını göstermektedir (AŞS. 29:1-52). 1572 yılında iki mahalle ismini esnaf teşekküllerinden almış iken bu sayı 1750 yılında dörde yükselmiştir.

Cami, mescit, zaviye gibi dinî mekanların, o devrin hayat tarzına göre bulundukları çevreye isim olarak verilmesi usulünün sonucu olarak Ağcamescid, Cumamescidi (Cami-i Atık), Cami-i Cedîd, Çukurmescid, Zaviye-i Yaraşdede mahalle isimleri ortaya çıkmış olmalıdır. Şeyhmuslihiddin (Şeyhzâde), Mescid-i Dervişali ve Karasoku mahalleleri ise isimlerini tarikat mensubu veya tasavvuf ehli kişilerden almış olmalıdır. Bu şekilde 1572 yılında şehirde 14 mahalle ismi var iken 1750 yılında bu sayı dörde düşmüştür. Bu sayının düşmesinde mahallelerin isimlendirilmesinde mescit, cami vb. yapı isimlerinin kullanılmamasının etkili olduğu düşünülmektedir.

Mahallelerin isimlendirilmesinde etkili olan diğer bir faktör ise mahallelerin bulundukları mekanın coğrafi özelliğine göre isimlendirilmeleridir. Kuruköprü, Yarbaşı/Yarbağçe, Çınarlı, Kayalıbağ, Harabbağçe, Sugediği ve Bağçeciyan (Bahçeciler) mahalleleri bulundukları mekanın coğrafi özelliğine göre isim aldıkları anlaşılmaktadır. Bulundukları mekanın özelliğini ifade eden mahalle sayısı 1572 yılında altı iken bu sayı 1750 yılında on üçe yükselmiştir.

Tekyekurbu, Hankurbu, Hamamkurbu, Bâb-ı Tarsus, Eskiçarşı, Cami-i Cedîd, Cami-i Atık/Eskihamam ve Verâ-yı Cîsr mahallelerinin isimlendirilmesinde ise uzaklık-yakınlık, eski-yeni, yön özelliklerinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu şekilde isimlendirilen mahalle sayısı 1572 yılında iki iken bu sayı 1750 yılında dokuza yükselmiştir. Bu bilgilere göre şehirde coğrafi özellik gösteren mekanlar ve önemli yapılar, belirli mekanlara isim olarak verilmesi geleneğinin devam etmesinde etkili oldukları anlaşılmaktadır.

Mahalle isimleri incelendiğinde dikkat çeken diğer bir nokta ise bazı mahallelerin belirli bir özellik taşıyan topluluk ismini almalarıdır. Ermeniyân

(Zımmiyân), Yortan, Sâdât ve Gurbetân mahalleleri gibi. Ermeniyân Mahallesi ismini o mahallede Ermenilerin yoğun olarak sakin olmasından; Yortan Mahallesi ismini o mahallede Yortan Cemaati mensuplarının sakin olmasından; Sâdât Mahallesi ismini o mahallede genellikle Seyyidlerin sakin olmasından almış olmalıdır. Gurbetân Mahallesi ise ismini o mahallede sakin olan Gurbetân Cemaati'nden almış olabileceği gibi eski yurtlarını terk ederek başka memleketlere yerleşenlerin, yeni yerleştikleri yerlerde hasret duygusuyla yaşamalarından dolayı yerli halk tarafından da isimlendirilmiş olabilir. Bu şekilde 1572 yılında dört mahalle var iken bu sayı 1750 yılında üçe inmiştir.

Bunun yanı sıra çeşitli idarî ve adlî işlerin görüldüğü yerler de mevki ismi olarak kullanılmıştır. Adlî işlerin görüldüğü Kadımescedi, Cuma namazının kılındığı Cumamescedi yüklendiği işlevler sebebiyle bulundukları mahallelerin isimlendirilmesinde etkili oldukları anlaşılmaktadır. Bu tür isim taşıyan mahalle sayısı 1572 yılında ikidir. 1750 yılında ise aynı türde isim taşıyan mahalle bulunmamaktadır. Bu değişiklikte, muhtemelen, şehirde Cuma namazı kılınabilen yeni camilerin yapılması etkili olmuştur. Bazı İslam şehirlerinde kadınların adlî işlerini mescitlerde icra ettikleri bilinmektedir (Önkâl-Bozkurt, 1993:52). Kadımescedi Mahallesi'nin isim değişikliğinde ise adlî işleri görmeye yetkili olan kadınların zaman içinde yeni bir binaya kavuşmalarının etkili olduğu sanılmaktadır.

Şehrin mahalle isimleri dinî gruplar açısından ele alındığında ise 1572 yılında dinî bir özellik ifade eden mahalle ismi yer almaz iken 1750 yılında Zımmiyân Mahallesi, şehirde birden fazla etnik gruba mensup Gayrimüslim unsurların yaşadığı yeri ifade etmek için kullanıldığı düşünülmektedir.

Şehirde bazı mahallelerin birbirine bağlı olarak, birlikte kaydedilmesi dikkat çekmektedir. Mesela 1736 tarihli tevzî ve salyâne kaydında Şeyhmustafa Mahallesi, Yortan Mahallesi ile birlikte yazılmıştır (AŞS. 136:106). Bu şekilde mahallelerin birbirine tabi olarak kaydedilmeleri, mahallelerin fizikî bakımdan birbirilerine yakın olmalarından ve vergi toplamının kolaylığından kaynaklanmış olmalıdır.

5.Sonuç

Adana şehri de diğer Osmanlı şehirleri gibi fizikî ve sosyal yapının vazgeçilmez unsurları olan mahallelerden oluşmaktadır. Yapılan çalışmada ulaşılan bilgiler değerlendirildiğinde Adana şehrinin gelişmesi ve genişlemesi ile ilgili olarak şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Adana şehri, Osmanlı hakimiyetine girmesinden itibaren sürekli genişleme içerisinde olmuştur. Mahalle sayılarında meydana gelen artış, şehrin fizikî bakımdan genişleme ve büyüme içerisinde olduğunu ortaya koymuştur. İncelenen dönem içerisinde şehirdeki nüfus artışı, yeni mahallelerin ortaya çıkmasına, mevcut mahallelerin diğer mahallelere mülhak olmasına ya da mevcut mahallelerden ayrılarak müstakil mahalle haline gelmesine sebep olmuştur. Bu durumun aynı zamanda şehirdeki ticarî mekânlar ile sosyal, dinî ve kültürel yapıların da çoğalmasına zemin hazırladığı anlaşılmıştır.

Adana'da imar ve iskan faaliyetlerinin sadece belirli miktarda nüfusun yerleşmesi ve çeşitli yapıların inşası ile sınırlı kalmadığı, aynı zamanda şehrin toponomisini de etkilediği anlaşılmıştır. XVI. yüzyılda şehirdeki mahalleler genellikle cami, mescit ve esnaf teşekkülleri adlarıyla anılırken, XVIII. yüzyılın ilk yarısında esnaf teşekkülleri, cami ve mescit adlarından daha ziyade coğrafi mekan, kişi ve önemli

yapıların yakınlarında kuruldukları için de *kurb* adı ile anılmaya başlamıştır. İncelenen dönem içerisinde mahalle adlarında Türk ve İslamî unsurları görmek mümkündür. Mahalle isimlerinden şehre yerleşen Türklerin yeni yurtlarında, geleneklerine ve inançlarına uygun isim verdikleri, bu isimlerin verilmesinde şahıs, esnaf teşekkülleri, dinî mekan, kavmî farklılık, tabii özellik vb. unsurların etkili olduğu sonucuna varılmıştır.

KAYNAKÇA

1.Arşiv Belgeleri

1.1.Milli Kütüphane

Adana Şer'îyye Sicilleri: 2, 3, 4, 6, 14, 15, 17, 18, 19, 21, 23, 24, 26, 28, 29, 30, 38, 41, 101, 103, 104, 105, 106, 125, 126, 128, 129, 134, 136.

1.2.Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Tapu Tahrir Defterleri: TTD. 177; TTD. 254, TTD. 450.

Arşiv Belgeleri: MF. MKT., 448/ 31, 29 Zilhicce 1316/10 Mayıs 1899; MF. MKT., 1065/31, 11 C. Ahir 1326/11 Temmuz 1908; DH. MKT., 2185/2, 22 Zilkade 1316/3 Nisan 1899; DH. MKT., 1262/103, 14 C. Evvel 1326/14 Haziran 1908; DH. TMIK.S., 38/58, 22 R. Evvel 1320/29 Haziran 1902 tarihli; DH. TMIK.S., 72/64, 18 Safer 1326/22 Mart 1908; DH. MUİ., 127/16, 29 Şevval 1328/3 Kasım 1910; İ.MF., 16/1328/Ş-11, 15 Şevval 1328/20 Ekim 1910 tarihli; İ. DH., 1466/1326/Ca-03, 3 C. Evvel 1326/3 Haziran 1908.

1.3.Vakıflar Genel Müdürlüğü

VGMA, 646 *Nolu Defter, 954 (1547) Tarihli, (Pîrî Paşa'ya ait III. Vakfiye)*, (Çev.: Ali Sami Yücesoy).

2.Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

998 Numaralı *Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve 'Arab ve Zü'l-kâdiriyye Defteri II (937/1530)* <Dizin ve Tıpkıbasım>, 1999, (Haz.: Murat Şener, Salih Dutoğlu), Ankara.

Kurt, Y., 2004, *Çukurova Tarihinin Kaynakları I (1525 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri)*, TTK., Ankara.

_____, 2005/a, *Çukurova Tarihinin Kaynakları II (1547 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri)*, TTK., Ankara.

_____, 2005/b, *Çukurova Tarihinin Kaynakları III (1572 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri)*, TTK., Ankara.

Kurt, Y. - Erdoğan, M.A., 2000, *Çukurova Tarihinin Kaynakları IV Adana Evkaf Defteri*, TTK., Ankara.

3. Seyahatnâmeler

Bertrandon de la Broquiere, 2000, *Bertrandon da la Broquiere'nin Denizaşırı Seyahati*, (Ed.: Ch. Schefer), (Çev.: İlhan Arda), İstanbul.

Ekrem Kamil, 1937, "Hicrî Onuncu-Milâdi Onaltıncı Asırda Yurdumuzu

Dolaşan Arab Seyyahlarından Gazzî-Mekkî Seyahatnâmesi”, *Tarih Dergisi*, (III), İstanbul, s. 3-90.

Evliya Çelebi, 1935, *Seyahatnâme*, IX, İstanbul.

Evliya Çelebi, 2005, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz.: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff), 9. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Josaphat Barbaro, 2005, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, (Çev.: Tufan Gündüz), Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

Nasuh Matrakçı, 1976, *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irak-ı Keyn-i Sultan Süleyman Han*, (Neşreden: Hüseyin G. Yurdaydın), TTK, Ankara.

4. Kaynak Eserler

Celalzâde Mustafa, 1981, *Tabakâtül-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, (Neşreden: Petra Kappert), Wiesbaden.

Gelibolulu Mustafa Âli, 2009, *Künhü'l-Ahbâr*, IV. Rûkn (Tıbbıbasım), TTK, Ankara.

Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, 2004, *Hasan Bey-zâde Tarihi*, III, (Haz.: Şevki Nezih Aykut), Ankara.

Müneccimbaşı Ahmed Dede, 1285, *Sahâifü'l-Ahbâr*, III, İstanbul.

Mehmed Hemdemi Solakzâde, 1297, *Solakzâde Tarihi*, İstanbul.

Naima Mustafa Efendi, 2007, *Naima Tarihi (Ravzatu'l-Hüseyn Fî Hulâsati Ahbari'l-Hafıkayn)*, II, (Haz. Mehmet İpşirli), TTK, Ankara.

Topçular Kâtibi Abdülkâdir (Kadri) Efendi Tarihi, 2003, I, (Haz.: Ziya Yılmaz), Ankara.

5. Tetkik Eserler

Akdağ, M., 1999, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası “Celali İsyanları”*, Ankara.

Aktan, S., 1967, *Dünkü ve Bugünkü Adana*, Adana.

Altay, M. H., 1965, *Adım Adım Çukurova*, Adana.

Alkan, M., 2004, *Adana'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Adana Sancağı Vakıflarının Analizi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Anonymus, 1982, “Adana”, *Yurt Ansiklopedisi*, I, Anadolu Yayıncılık, İstanbul.

Atmaca, T., 1996, *129 Nolu (H.1143-1145 M. 1730-1732) Adana Şer'iyye Sicili*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.

Ceylan, M., 1996, *17 Nolu (H.1156-1157/M.1743-1744) Adana Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Katalogu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.

Darkot, B., 1997, “Adana”, *İA*, I, Milli Eğitim Bakanlığı, Eskişehir, s. 127-129.

Ener, K., 1960, *Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış*, (4. Baskı), İstanbul.

Erdem, S., 1988, “Adana”, *DİA*, I, İstanbul, s. 348-349.

Ersan, M., 1999, “Wilbrand Von Oldenburg Seyahatnâmesine Göre XIII. Yüzyılın Başlarında Çukurova”, *III. Uluslararası Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şöleni*, Adana, s. 279-285.

Göney, S., 1976, *Adana Ovaları*, I, İstanbul.

Halaçoğlu, Y., 2006, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İskân Siyaseti ve*

Aşiretlerin Yerleştirilmesi, (4. Baskı), TTK, Ankara.

Karpat, K.H., 2003, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Kartekin, E., 1979, *Ramazanoğulları Beyliği Tarihi*, İstanbul.

Kurt, Y., 1992, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

_____, 1990, "1572 Tarihli Adana Mufassal Tahrir Defterine Göre Adana'nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine Bir Araştırma", *Belleten*, LIV (209), Ankara, s. 179-211.

_____, 1996, "Ramazanoğulları Çarşısı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, (11), İzmir, s. 67-76.

Ocak, A.Y., 1978, "Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, XII, Ankara, s. 247-269.

Ocak, A.Y.-Farûkî, S., 1997, "Zâviye", *İA*, XIII, Eskişehir, s. 468-476.

Oral, F.D., 1996, *16. Yüzyılda Adana Kentinin Fiziksel Yapısı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üni. Fen Bilimleri Enstitüsü, Adana.

Önkâl, A.-Bozkurt, N., 1993, "Cami-Dini ve Sosyokültürel Tarihi", *DİA*, VII, İstanbul, s. 46-56.

Yavuz, S.-Özmen, Ö., 2000, "Gezginlerin Yüzyılların Ötesinden Gelen Sesi", *Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı*, (Haz.: Erman Artun-M. Sabri Koz), İstanbul, s. 289-305.

Sahillioğlu, H., 1973, "Ramazanoğullarından Davud Bey Oğlu Mahmud Bey Vakfiyesiyle Fağfur Paşa Oğlu Ali Bey Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, (10), Ankara, s. 136-160.

Sümer, F., 1963, "Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar (Fetihten XVI. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, I (1), Ankara, s. 1-108.

Tatar, Ö., 2005, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Çukurova'da Aşiretlerin Eşkıyalık Olayları ve Aşiret İskanı (1691-1750)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

Türk Tarih Kurumu, Tarih Çevirme Kılavuzu, Erişim tarihi: 15.01.2011, <http://www.ttk.gov.tr>.

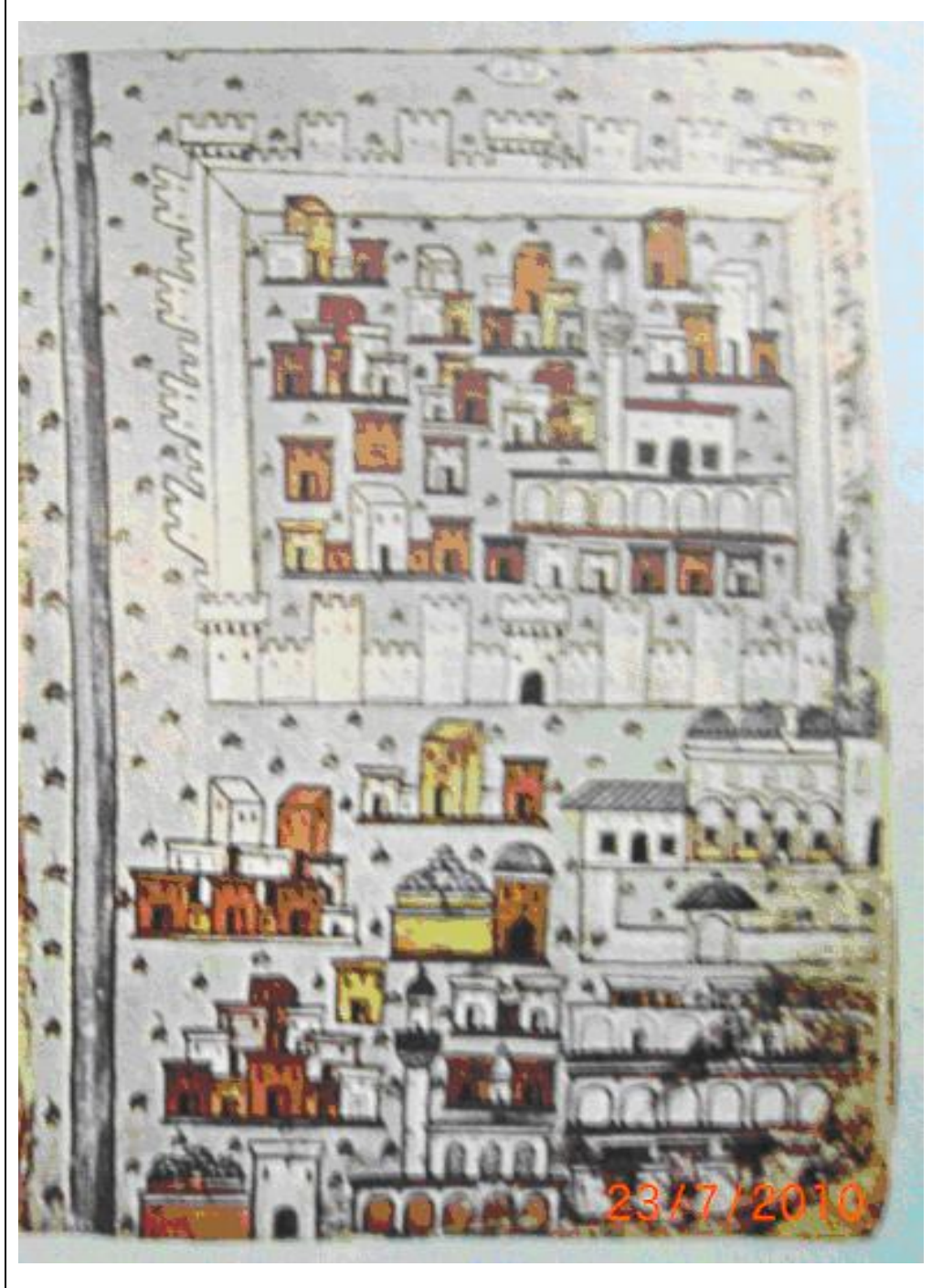
Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1983, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, (2. Baskı), Ankara.

Yıldırım, M. Z., 1996, *30 Numaralı Adana Şer'iyye Sicil Defteri 1115/1703-1171/1757*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.

Yörük, S., 2011, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Adana Kazâsı (1700-1750)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

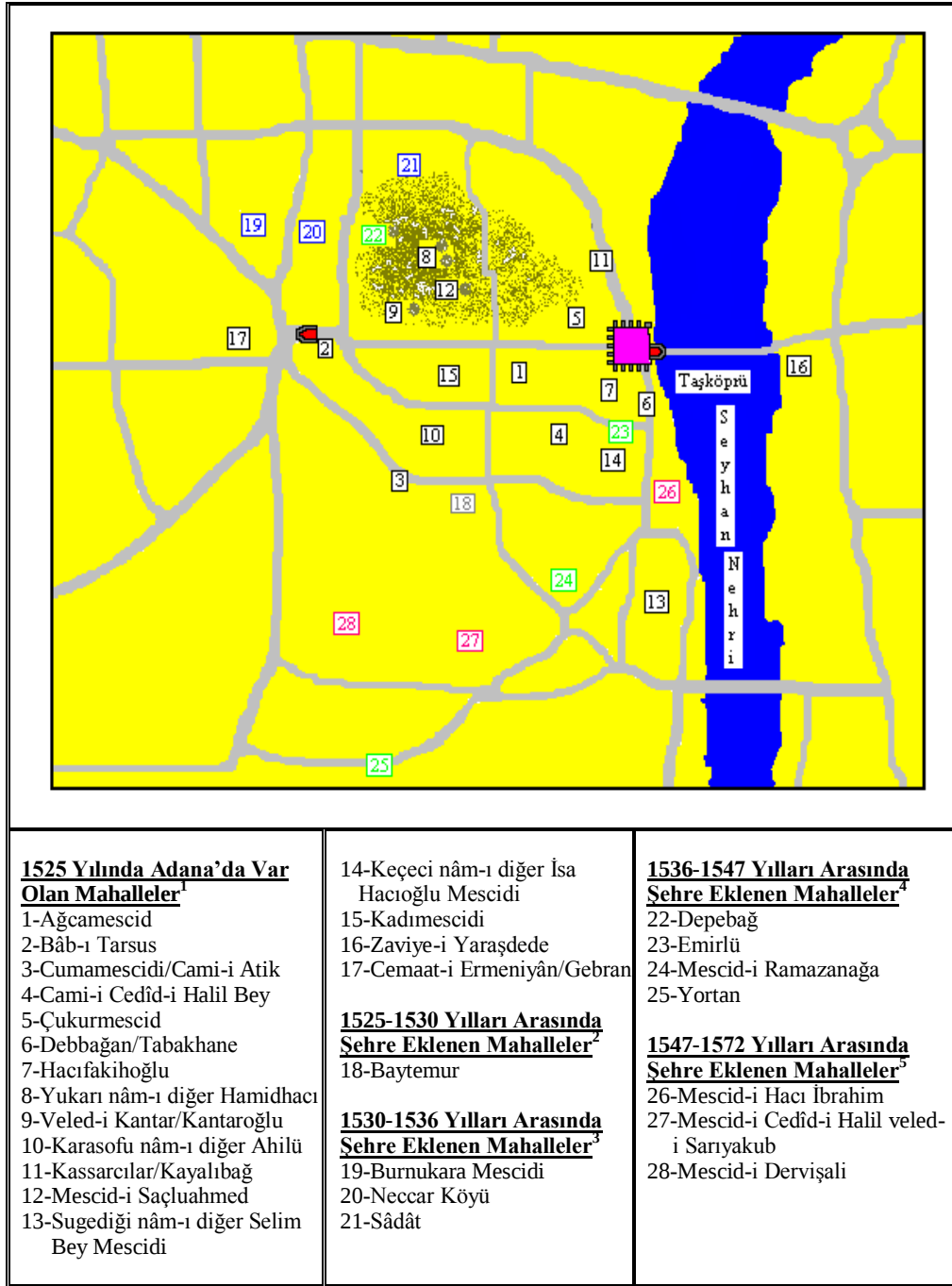
EKLER

Ek 1.Matrakçı Nasuh'a Göre Adana Kalesi ve Şehri¹

¹ Nasuh Matrakçı, *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han*, Neşreden: Hüseyin G. Yurdaydın, TTK, Ankara 1976, Tıpkıbasım, s. 108/b.

Ek 2: XVI. Yüzyılda Adana'nın Mahalleleri

1525 Yılında Adana'da Var Olan Mahalleler¹

- 1-Ağamescid
- 2-Bâb-ı Tarsus
- 3-Cumamescidi/Cami-i Atik
- 4-Cami-i Cedid-i Halil Bey
- 5-Çukurmescid
- 6-Debbağan/Tabakhane
- 7-Hacıfakihoğlu
- 8-Yukarı nâm-ı diğer Hamidhacı
- 9-Veled-i Kantar/Kantaroglu
- 10-Karasofu nâm-ı diğer Ahilü
- 11-Kassarcılar/Kayalıbağ
- 12-Mescid-i Saçluahmed
- 13-Sugediği nâm-ı diğer Selim Bey Mescidi

- 14-Keçeci nâm-ı diğer İsa Hacıoğlu Mescidi
- 15-Kadimescidi
- 16-Zaviye-i Yaraşdede
- 17-Cemaat-i Ermeniyân/Gebran

1525-1530 Yılları Arasında Şehre Eklenen Mahalleler²

- 18-Baytemur

1530-1536 Yılları Arasında Şehre Eklenen Mahalleler³

- 19-Burnukara Mescidi
- 20-Neccar Köyü
- 21-Sâdât

1536-1547 Yılları Arasında Şehre Eklenen Mahalleler⁴

- 22-Depebağ
- 23-Emirlü
- 24-Mescid-i Ramazanağa
- 25-Yortan

1547-1572 Yılları Arasında Şehre Eklenen Mahalleler⁵

- 26-Mescid-i Hacı İbrahim
- 27-Mescid-i Cedid-i Halil veled-i Sarıyakub
- 28-Mescid-i Dervişali

¹ TTD.450, s.3-12; Kurt,Y., 2004, *Çukurova Tarihinin Kaynakları I (1525 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri)*, TTK., Ankara, s.3-15.

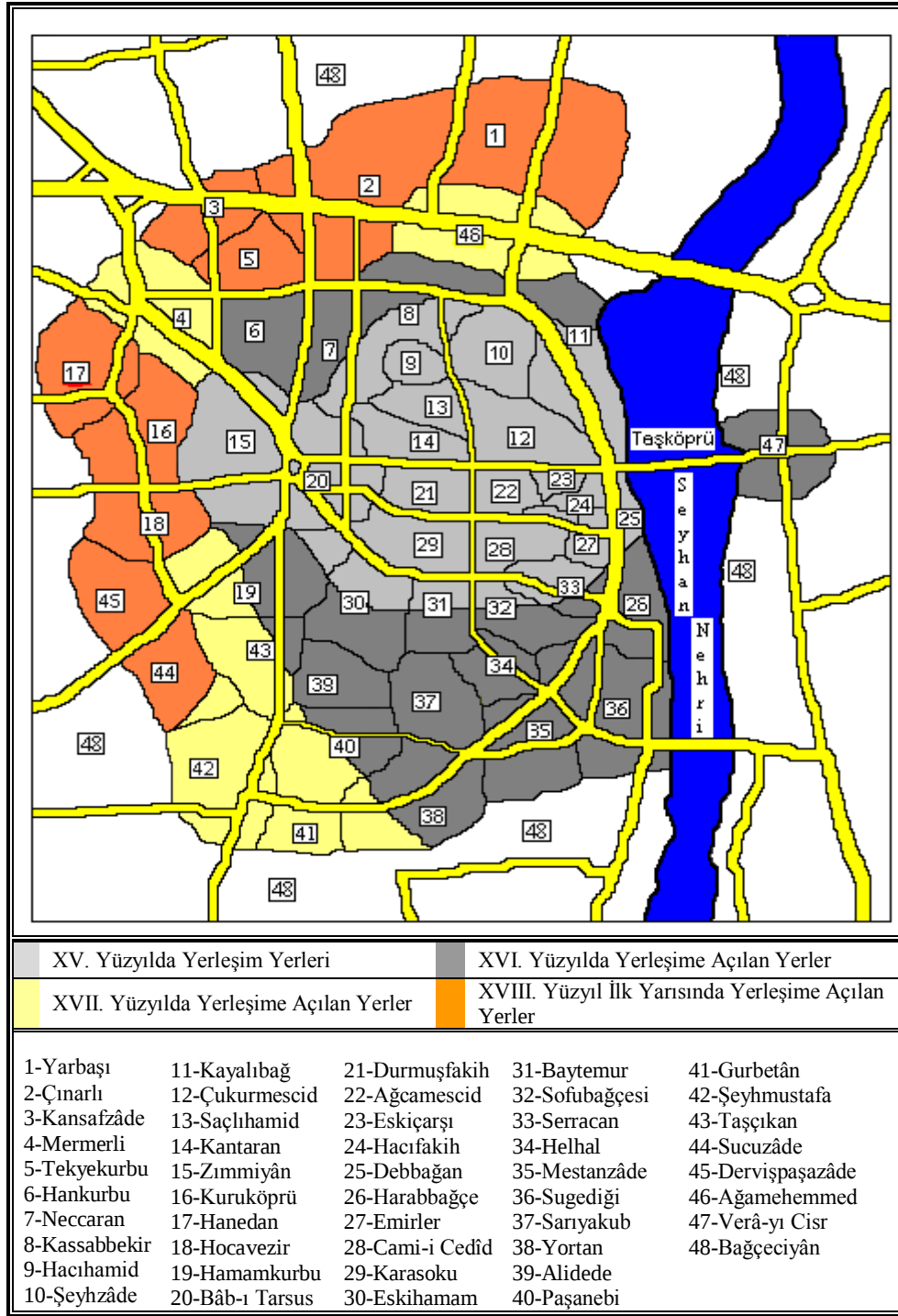
² 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve 'Arab ve Zü'l-kâdiriyye Defteri II (937/1530) <Dizin ve Tıpkıbasım>, 1999, (Haz.: Murat Şener, Salih Dutoğlu), Ankara, s. 304.

³ TTD 177, s.7-18.

⁴ TTD. 254, s.13-25; Kurt, Y., 2005, *Çukurova Tarihinin Kaynakları II (1547 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri)*, TTK. Ankara, s. 7-22.

⁵ TTD.114, s.1/b-7/b; Kurt, Y., 2005, *Çukurova Tarihinin Kaynakları III (1572 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri)*, TTK. Ankara, s.7-21; Ayrıca 1572 tarihinde Adana mahalleleri için bkz. Yılmaz Kurt, 1990, "1572 Tarihli Adana Mufassal Tahrir Defterine Göre Adana'nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine Bir Araştırma", *Belleten*, LIV (209), Ankara, s.181-185.

Ek 3: XV-XVIII. Yüzyıllarda Genişleme Sürecinde Adana'nın Mahalleleri¹

¹ TTD.450, s.3-12; Kurt,Y., 2004, *Çukurova Tarihinin Kaynakları I (1525 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri)*, TTK., Ankara, s.3-15; 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-ı Bekr ve 'Arab ve Zü'l-kâdiriyye Defteri II (937/1530) <Dizin ve Tıpkıbasım>, 1999, (Haz.: Murat Şener, Salih Dutoğlu), Ankara, s.304; TTD 177, s.7-18; TTD.254, s.13-25; Kurt, Y., 2005, *Çukurova Tarihinin Kaynakları II (1547 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri)*, TTK., Ankara, s.7-22; TTD.114, s.1/b-7/b; Kurt, Y., 2005, *Çukurova Tarihinin Kaynakları III (1572 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri)*, TTK., Ankara, s.7-21; AŞS. 2 nolu defter (H. 1043-1044/ M. 1633-1634 yılları); AŞS.101, s.93-94, b.140, Gurre-i R.Ahir 1113/5 Eylül 1701 tarihli tevzî ve salyâne; AŞS.101, s.101, b.155, sonraki belge tarihi: Evâhir-i Receb 1113 /1701 senesi Aralık ayı sonları tarihli tevzî ve salyâne kayıtları; AŞS.28, s.102, b.153, Evâsıt-ı Receb 1163 /1750 senesi Haziran ayı ortaları tarihli tevzî ve salyâne kaydı.

Ek 4: Genişleme Sürecinde Adana'nın Mahalleleri

No	1525 ¹	1530 ²	1536 ³	1547 ⁴	1572 ⁵	1634 ⁶
1	Ağcamescid	Ağcamescid	Ağcamescid	Ağcamescid	Ağcamescid	Ağcamescid
2	Bâb-ı Tarsus	Bâb-ı Tarsus	Bâb-ı Tarsus	Bâb-ı Tarsus	Bâb-ı Tarsus	Bâb-ı Tarsus
3	Cumamescidi	Cumamescidi	Cami-i Atîk	Cami-i Atîk	Cami-i Atîk	Cami-i Atîk
4	Câmi-i Cedîd-i Halil Bey	Câmi-i Cedîd-i Halil Bey	Câmi-i Cedîd-i Halil Bey	Câmi-i Cedîd-i Halil Bey	Câmi-i Cedîd-i Halil Bey	Cami-i Cedîd
5	Çukurmescid	Çukurmescid	Çukurmescid	Çukurmescid	Çukurmescid	Çukurmescid
6	Debbağan	Debbağan	Debbağan	Tabakhane	Debbağhane	Debbağan
7	Hacıfakihoğlu	Hacıfakihoğlu	Hacıfakihoğlu	Hacıfakihoğlu	Hacıfakihoğlu	Hacıfakih
8	Yukarı nâm-ı diğer Hamidhacı	Yukarı nâm-ı diğer Hamidhacı	Yukarı nâm-ı diğer Hamidhacı	Yukarı nâm-ı diğer Hamidhacı Mescidi	Yukarı nâm-ı diğer Hamidhacı Mescidi	Hacıhamid
9	Veled-i Kantar	Veled-i Kantar	Kantaroğlu Mescidi	Kantaroğlu	Kantaroğlu	Kantar
10	Karasofu nam-ı diğer Ahilü	Karasofu	Karasofu	Karasofu	Karasofu	Karasoku
11	Kassarcılar	Kassarcılar	Kassarın	Kayalubağ	Kayalubağ	Kayalubağ
12	Mescid-i Saçluahmed	Saçluahmed	Saçluahmed Mescidi	Mescid-i Saçluahmed	Mescid-i Saçluahmed	Saçluahmed
13	Sugediği	Sugediği	Sugediği nam-ı diğer Selim Bey Mescidi	Sugediği nam-ı diğer Selim Bey Mescidi	Sugediği	Sugediği
14	Keçeci	Keçeci nam-ı diğer İsa Hacıoğlu	Keçeci nâm-ı diğer İsa Hacıoğlu Mescidi	İsa Hacıoğlu Mescidi	İsa Hacıoğlu Mescidi	Serracan
15	Kadımescidi	Kadımescidi	Kadımescidi	Kadımescidi	Kadımescidi	Durmuşfakih
16	Zaviye-i Yaraşdede	Zaviye-i Yaraşdede	Zaviye-i Yaraşdede	Zaviye-i Yaraşdede	Zaviye-i Yaraşdede	
17	Cemaat-i Kefere-i Ermeniyân	Cemaat-i Gebran	Cemaat-i Ermeniyân	Cemaat-i Ermeniyân -ı nefs-i Adana	Mahalle-i Ta'ife-i Ermeniyân	Zımmiyan
18	-	Baytemur	Baytemur	Baytemur	Baytemur	Baytemur
19	-	-	Burnukara Mescidi	Burnukara Mescidi	Burnukara Mescidi	Tekke ?
20	-	-	Neccâr Köyü	Neccâr Köyü	Neccâr Köyü	Neccaran

¹ TTD. 450, s. 3-12; Kurt, Y., 2004, *Çukurova Tarihinin Kaynakları I (1525 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri)*, TTK., Ankara, s. 3-15.

² 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve 'Arab ve Zü'l-kâdiriyye Defteri II (937/1530) <Dizin ve Tıpkıbasım>, 1999, (Haz.: Murat Şener, Salih Dutoğlu).

³ TTD 177, s. 7-18.

⁴ TTD. 254, s. 13-25; Kurt, Y., 2005, *Çukurova Tarihinin Kaynakları II (1547 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri)*, TTK., Ankara, s. 7-22.

⁵ TTD. 114, s. 1/b-7/b; Kurt, Y., 2005, *Çukurova Tarihinin Kaynakları III (1572 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri)*, TTK., Ankara, s. 7-21; Ayrıca 1590, "1572 Tarihli Adana Mufassal Tahrir Defterine Göre Adana'nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine Bir Araştırma", Belleten, LIV (209), Ankara, s. 181-185.

⁶ AŞS. 2 nolu defter (H. 1043-1044/ M. 1633-1634 yılları)

⁷ AŞS.101, s.93-94, b.140, Gurre-i R.Ahir 1113/5 Eylül 1701 tarihli tevzi ve salyâne; AŞS.101, s.101, b.155, sonraki belge tarihi: Evâhir-i Receb 1113 /1701 senesi

⁸ AŞS. 28, s.102, b.153, Evâsıt-ı Receb 1163 /1750 senesi Haziran ayı ortaları tarihli tevzi ve salyâne kaydı.

⁹ Bağcıciyan Mahallesi ile birlikte kaydedilmiştir.

Ek 4: Genişleme Sürecinde Adana'nın Mahalleleri (Devamı)

No	1525	1530	1536	1547	1572	1634
21	-	-	Sadât	Mescid-i Sadât	Sadâd Mescidi	Kassabbekir
22	-	-	-	Depebağ	Depebağ	Kassabbekir
23	-	-	-	Emirlü	Emirlü	Emirler
24	-	-	-	Mescid-i Ramazanağa	Mescid-i Ramazanağa	Helhal
25	-	-	-	Yortan	Yortan	Yortan
26	-	-	-	-	Mescid-i Hacı İbrahim	-
27	-	-	-	-	Mescid-i Cedîd-i Halil Veled-i Sarıyakub	Sarıyakub
28	-	-	-	-	Mescid-i Dervişali	Alidede
29	-	-	-	-	-	Şeyhmuslihiddi
30	-	-	-	-	-	-
31	-	-	-	-	-	-
32	-	-	-	-	-	-
33	-	-	-	-	-	-
34	-	-	-	-	-	-
35	-	-	-	-	-	-
36	-	-	-	-	-	-
37	-	-	-	-	-	-
38	-	-	-	-	-	-
39	-	-	-	-	-	-
40	-	-	-	-	-	-
41	-	-	-	-	-	-
42	-	-	-	-	-	-
43	-	-	-	-	-	-
44	-	-	-	-	-	-
45	-	-	-	-	-	-
46	-	-	-	-	-	-
47	-	-	-	-	-	-
48	-	-	-	-	-	-
49	-	-	-	-	-	-